

Чынгыз Айтматовдун ааламы жана дин феномени

Бабатаев Абдирашит Маданович*

Аннотация

Бул макалада улуу ойчул Чынгыз Айтматовдун "Кылым карыткан бир күн", "Кыямат", "Бахиана", "Кассандра эн тамгасы" ж. б. чыгармаларында сөз болгон дин, ишеним, ыймандуулук, дүйнөдөгү жамандык жана жакшылык проблемалары талдоого алынып, бул ойлордун тарыхый түпкү негизи жана келечекке болгон сунуштары философиялык өңүттөн талкууга алынат. Байыркы Түрк элдеринин диний ишенимдери, Ислам жана Христиан дини сыяктуу жалпы дүйнөлүк диндерге байланышкан көз-караштары тууралуу маалымат берилет. Ошондой эле адамдын тагдыры менен Жараткандын кудурети ортосундагы байланыш адамдын акылы, күчү жана эрки ж.б.у.с. түшүнүктөр философиялык аспектиден талдоого алынат.

Ачык сөздөр: Ислам, Христиан, Көкө Теңир, ишеним, жамандык проблемасы, тагдыр, адам эрки.

Chinghiz Aitmatov's World and the Phenomenon of Religion

Abstract

In that article, there will be analyzed the problems of religion, faith, piety, good and evil of the world that were mentioned in such works, as "The Day Lasts More Than a Hundred Years", "Cassandra's Brand", "The Scaffold", "Bahiana" and others, written by great thinker – Chinghiz Aitmatov as well as the historical roots of abovementioned problems together with suggestions for the future will be discussed from the philosophical point of view. Information will be provided concerning the views on such world religions as Islam and Christianity, as well as the religious beliefs of the ancient Turkic peoples. Such concepts, as the relation between a human's destiny and the will of God, the human's mind, power, will and etc. are going to be analyzed within the philosophical aspects.

Key words: Islam, Christian, faith, the problem of evil, destiny, human's will.

* Философия илимдеринин доктору (Ph.D.), Кыргыз- Түрк Манас Университети философия бөлүмү.

Киришүү

Өз доорунун атактуу улуу ойчулу, көркөм сөздүн устаты, жалгыз гана Кыргыз элинин эмес, жалпы Түрк тилдүү элдердин сыймыгы Чыңгыз Айтматовдун өзүнүн чыгармаларында жалпы адамзатты түйшөлткөн проблемаларды талкууга алып, бул проблемаларды чечүүнүн жолдорун да ачып берүүгө далалат жасагандыгын көрөбүз. Албетте ар бир адам – бул чексиз аалам. Бирок, тилекке каршы айрым адамдар өзгө ааламды эмес, өз ааламын да аңдап түшүнүү жөндөмүнө жете албай өмүр сүрөт. Айрымдары чексиз ааламдын ажарын ачып, бул жашоонун маңызын аңдап-түшүнүп чоң ааламга айланат. Алардын бири катарында Айтматовду айтууга болот. Айтматовдун ааламы деген түшүнүк илимий чөйрөдө өз ордун тапкан түшүнүк, дүйнөдөгү көптөгөн окумуштуулар бул түшүнүктүн мазмунун түрдүү мисалдардын негизинде чагылдырганга, алардын ажарын ачканга аракеттенип келишет.

Чынында, Кыргыз элинин көөнөрбөс бай мурастарын камтыган чыгармалары менен дүйнөлүк адабияттын туу чокусунан орун алган Айтматовдун чыгармаларында адамзат коому жаралгандан бери башкы маселелерден бири болуп келген дин маселесине кайдыгер карабай, ага да кайрылгандыгын көрүүгө болот. Айтматов "Кылым карытар бир күндөн" (1980) баштап кийинки "Кыямат" (1986), "Бахиана" (1988), "Кассандра тамгасы" (1995), жана "Тоолор кулаганда" (2006) аттуу чыгармаларында динге жана диний ишенимдерге кайрылгандыгын көрүүгө болот. Ошондой эле Айтматовдун динге болгон көз-караштарын анын газета жана журналдарга берген интервьюларынан дагы так жана даана байкоого болот. Айтматовдун көз караштарын туура талдоо үчүн анын чыгармачылыгын айрым тилкелерге ажыратып кароо туура болот. Чыгармаларындагы бул иерархия анын метафизикалык, көркөм эстетикалык, философиялык көз караштарынын

¹ Муртаза Жунус уулу Булутай, "Ч. Айтматов, аалам, дин, рух жана өзү жөнүндө", Ленинчи жаш, 1991, 4-5-беттер.

өркүндөшүндөгү урунтуу өзгөрүүлөр менен коштолгондугунан кабар берет

Албетте ар бир адамдын жашоосунда дин маанилүү болгон сыяктуу, ар бир чыгармачыл адам үчүн да дин темасы кайдыгер кароого болбой турган чоң феномен болуп саналат. Кандай учур же болбосо кандай гана абал болбосун ар бир адам дин маселеси боюнча өзүнүн позициясын кээде ачык айтпаса да, учуру келгенде ар кандай жолдор менен айтууга аракет жасаары баарыбызга жакшы маалым. Мындан улам Айтматовдун ошол мезгилде мамлекет тарабынан динге каршы жүргүзүлгөн саясатка карабастан, дин маселесине байланышкан өзүнүн көз-караштарын чыгармалары аркылуу берүүгө аракет жасагандыгын байкайбыз.²

Өлкөдөгү күчтүү адабий цензурага моюн толгоп, чыгармаларында динге жана диний ишенимдерге байланышкан маселелерге орун берүүсү өзүнчө бир эволюциялык жол-жосун күткөн десек аша чапкан болбойбуз. Анткени алгачкы чыгармаларында ишенимдерге жөн гана элдин каада-салат жана үрп адаттарынын негизинде орун берген болсо, кийинчереек бул темага терең сүңгүп киргендигин айтууга болот. Айтматовдун чыгармаларына жалпылап сарасеп салганыбызда "Ата-бабалардын арбактарына болгон ишенимди", "Көкө Теңирге болгон ишенимди", шаманизм, ислам, христианчылык, индуизм жана буддизм диндери боюнча да сөз кылгандыгын, ошондой эле дин менен илимдин ортосундагы мамилени жана атеизм пропогандасы жөнүндөгү көз-караштарды көрүүгө болот.

² Бул жөнүндө Айтматов өзүнүн пикирин мындайча түшүндүрөт: "Дин деген СССР мезгилинде жашаган элдер үчүн бир кыйла кыйын маселе. Дин жок, дин зыян, динди токтоткула, сүрүп чыгаргыла деп динге тыюу салынып келген. 1925- жылдан 1985-жылга чейин динге эркиндик берилген эмес. Мыйзам боюнча дин идеологиялык бузукулук, адамдардын руханий байлыктарын жардылданткан зыяндуу ишеним деп көрсөтүлгөн. Бирок биз мунун баарын адамдарды динден, пайгамбарлардан оолактатуу үчүн жасалган аракет болгондугун билебиз. Ал эми буга каршы күрөшүүгө мүмкүндүк болгон эмес, анда башыңдан кечкениң ошол эле". Караңыз: Муртаза Жунус уулу Булутай, "Ч. Айтматов, аалам, дин, рух жана өзү жөнүндө", Ленинчи жаш, 1991, 5-бет.

Жазуучу чыгармалары аркылуу өзү жашаган доордун эң көйгөйлүү адеп-ахлактык жана коомдук проблемаларына басым жасап, алардын келип чыгуу себептерин даана көрсөтүүгө аракет кылган. Анын чыгармаларын талдап көргөндө алгач ишенимге байланышкан кээ бир маселелердин "Ак Кеме" (1970) аңгемесинен да орун алгандыгын айтууга болот. "Кылым карытар бир күн" романында Ислам, Теңир ишенимдери жана атеизм пропагандасы жөнүндө сөз кылгандыгын көрөбүз. Албетте Айтматов "Кылым карытар бир күндө" Эдигейдин образы аркылуу байыркы жалпы түрк элдеринде ата-бабалардын арбагына болгон сый урматты сактоого үндөө менен ошол эле учурда Ислам дининдеги кепиндөө жана маркумду сууга алуу жөрөлгөлөрү жөнүндө баяндайт. Казангаптын баласы Сабитжандын ата-баба арбагына болгон байыркы салттык ишенимдерге жана жалпы жонунан Кудайга болгон ишенимге каршы чыгып, дин - сабатсыз адамдардын ишенип келген жөө жомогу экенин айтуусуз ошол учурдагы СССРдеги абалды так таасын түшүндүрөт.

"Кылым карытар бир күн" романындагы кээ бир түшүнүктөрдүн түздөн-түз Ислам динине байланыштуу экендигин көрүүгө болот. Мисалы: мүрзөгө көз салып, куран окутуп турар деп айтуусу⁴ жана Эдигейдин даарат алып, дуба кылуусу Ислам дининдеги эреже-салттарды жана кишини топуракка берүү жөрөлгөлөрүн көрсөтөт. Бул жерде Эдигей, Эдилбай билип алсын деп, кепиндин кантип бычылуусун, кантип кийгизилүүсүн жана айпоочу, кепин такыясы, сагак боосу сыяктуу нерселердин баарын үйрөтүүсү⁵ ошол кездеги

³ Биз адамзат тарыхындагы бактылуу кишилербиз. Мурда кандай эле, азыр кандай билесиң. Илгерки кишилер Кудайга ишенчү. Байыркы Грецияда кудайлар Олимп деген тоодо турган имиш. Бирок ал эмне кудайлар эле? Кеңселес немелер да. Колдорунан эмне келди? А чынында ал кудайлар болгону жалган. Анын баары миф, жомок. Биздин Кудайлар болсо биз менен катар жашайт, мына Сары Өзөк талаасында космодромдо жашайт. Чыныгы Кудайлар мына ошолор! Айтматов, Кылым карытар бир күн, 43-бет.

⁴ Айтматов, Кылым карытар бир күн, 28-бет.

⁵ Айтматов, Кылым карытар бир күн, 65-бет.

муундардын ортосундагы динге болгон мамилени, башкача айтканда Советтер учурундагы жаш муундун мындай диний жөрөлгөлөргө көп маани бербей калгандыгын так ачып берген десек туура болчудай. Буга кошумча Айтматовдун чыгармаларындагы Исламга тийешелүү Момун, Орозкул, Абуталип, Мамбет, Айша, ал эми Християн динине тийешелүү Авдий, Исабек, Филофей, ж.б. диний аттарды колдонуусу да өзүнчө ойлоно турган жагдайлардан болсо керек. Анткени, "Кыямат" романындагы Гриша менен Авдийдин баарлашуусундагы Гришанын айткан сөзү⁶ жогорудагы ойбузду кубаттай турган себептерден бири болуп саналат.

Ислам дини жөнүндө үстүртөдөн, бирок аябай терең мааниге ээ болгон "Кылым карытар бир күндө" баяндаса, андан кийин жарыяланган "Кыяматта" Християн дини, семинария жана дин адамдары жөнүндө кенен токтолот. Албетте, "Кыяматта" коомдук кризистин себеби катары динсиздик жана диний ишенимдерге болгон терс мамиле сүрөттөлгөн. Бул жерде Айтматов, Авдий аркылуу Християн дин төбөлдөрүнүн орто кылымдагыдай баарын өз кучагына алууга болгон аракетин жана диндин адамдардын күнүмдүк жашоосундагы проблемаларга жооп бербей, жалгыз гана чиркөө аталарынын жеке кызыкчылыктарына кызмат кылып калгандыгын ачык көрсөтүүгө аракет кылганын байкоого болот. Муну менен автор кандай гана мамлекеттик система болбосун адамдардын динге болгон ишенимин эч нерсе жок кыла албай тургандыгын көмүскөдө айткандыгын байкайбыз.

"Кассандранын эн тамгасы" аттуу романындагы динге байланышкан кээ бир маселелерди анын "Ак Кеме", "Кылым карытар бир күн" жана "Кыямат" чыгармаларында козголгон маселелердин уландысы катарында кароого болот. Анткени, "Кассандра эн тамгасы" романын автордун идеялык-

⁶ "...Ысымың бөтөнчө экен, Библиянын нускасынан го. Аа баса адамзаты Кудай деп турган кез болгон эмеспи. Өзүбүздүн Орусияда сенин ысымыңа окшоп, майрам сууга алганар, дооранчылар, актыкка алгандар...деген өңдүү маанилерден келген аттар бар эмеспи. Мени болсо заманыбыздын наркына жараша, пролетарча айтканда, Гришан деп коюшат". Айтматов, Кыямат, 144-146-беттер.

тематикалык, көркөмдүк изденүүлөрүнүн эволюциялык туу чокусу, логикалык жыйынтыгы катары белгилесек болот. Чындыгында жазуучунун алгачкы повесттеринде адам дүйнөсүнүн түрдүү кырларын жалпы адамзаттык, түбөлүктүү асыл нарктык белгилер менен тыгыз карым-катышта чагылдырып берилген болсо, андан кийинки чыгармаларында проблемалардын масштабдуулугунун кеңейгендигин көрөбүз.

"Кассандра эн тамгасында" адамдардын ач көздүгү жана технологиялык жарышуусу адамзаттын келечектеги турмушуна чоң коркунуч жаратканы баса белгиленет. Адамзаданын бул кыйынчылыктарга кептелүүсү кандай гана апааттарга себепкер боло тургандыгы жөнүндө монах Филофейдин Рим Папасына жиберген каты өтө маанилүү динге байланышкан маселелерди камтыйт.

Кассандро-эмбрион жиберген жооптун маңызын жакшылап талдай турган болсок, жалпы диний ишенимдердеги тагдыр түшүнүгү курч коюлгандыгын көрөбүз. Албетте, Гитлер менен Сталиндин мисалында ар бир адамдын келечекте эмне жасаары жана кандай адам болоору алдын ала бешенесине жазылган болсо, бул дүйнөдө адамдардын жашоосунун мааниси канчалык?- деген суроону кабыргасынан коет да, ага кошумча адамдын эрки аркылуу өз тагдырын өзгөртүүгө болобу же жокбу? - деген дагы бир соболду окурмандын назарына таштайт.

Айтматов, дин философиясындагы эң чоң маселелерден бири болгон "жакшылык-жамандык проблемасына" кенен токтолот. Чыгармаларында адамдардын дүйнөдөгү "жамандык проблемасын" кабылдоодогу айырмачылыктарын суроолордун негизинде ачып берүүгө аракеттенет. Албетте, кээ бир адамдар дүйнөдөгү жамандыктардын бар экендигине таянуу менен Кудайдын жок экендигин далилдөөгө аракет жасаган болсо, ал эми, кээ бир адамдар дүйнөдөгү жамандыктарды "адам эрки" менен шайкештирип чечмелөөгө аракет кылышат⁷. "Жамандык

⁷ Бул маселе боюнча кенен маалымат үчүн караңыз: William Hasker, İnsanın Özgürlüğü ve Kötülük Problemi, çev., Fehrullah Terkan, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 53, 2012, s. 183-198

проблемасын” чечүүдө Айтматовдун жогорудагы көз-караштын экинчисин, башкача айтканда дүйнөдөгү жамандыктарды "адам эрки" менен шайкештирип чечмелөөнү жактагандыгын көрөбүз. Анткени ал, адамдарга "жамандык катары" көрүлгөн ачарчылык, оору-сыркоолор, алардын ичинде СПИД, согуш, экономикалык кризистер, социалдык толкундар, кылмыштуулук, сойкулук, баңгилик, этникалык конфликт, расизм, экологиялык жана энергетикалык катастрофаларды колдун иши⁸, адамдын ачкөздүгүнүн кесепети экендигин баса белгилейт. Ушундан улам, Жараткандын жакшы көргөн макулугу деп аталган биз Адам тукуму ушул абалга жеттикпи?⁹ - деген суроосу бардык адамдарды кайрадан ойлонууга үндөгөн, кетирген кемчилдик жана катарларынан сабак алуусу керек экендигин эскерткен ыйык осуят болуп саналат. Автор, ар кандай себеп жагдайлардан пайда болгон коомдук кризистен жана алаамат кырсыктан адамзатты жалгыз гана диний ишенимдердин баалуу идеалдары гана сактай тургандыгын кыйытып айткандыгын баамдоого болот.

Айтматов өзүнүн чыгармаларында дин менен динсиздик маселелерине көңүл буруу аркылуу адамзатты жарга такаган да, жаркын келечекке шарт түзгөн да мамлекеттик система экендигин эскертет. Жалгыз эскертип гана калбастан адамзат тарыхында үстөмдүк кылууга аракет жасаган догматикалык идеологиялардын ортосунда адам баласынын канчалык кыйналгандыгын Авдийдин жалгыз гана ыймандуу изденүүлөрү аркылуу эмес, ошол эле учурда идеалдык изденүүлөрү аркылуу азыркы учурда адамзат үчүн жаңыча ой-жүгүртүүнүн ишеним менен ширелүүсү канчалык керек болуп тургандыгын жар салат. Ошондой эле дүйнөдөгү кризистерди жоюунун жолу катарында диндерди ортосундагы диалогдун маанилүү экендигин баса белгилөөгө аракет кылгандыгын байкайбыз.

Ал өзүнүн чыгармаларында ыймансыздыкты, бузукулукту, мыйзамсыздык менен амалкөйлүүлүктү жана

⁸ Айтматов, Кассандра эн тамгасы, 14-бет.

⁹ Айтматов, Кассандра эн тамгасы, 15-бет.

жалпылап айтканда тоталитардык системалардын эпкини менен пайда болгон маңкуртчулукту четке кагуу менен бул нерселерден чыгуунун жолу дин жана кудайга болгон ишеним, ыйман экендигин баса белгилегендигин айтууга болот. Эң чоң манкуртчулук бул жалгыз гана өз тарыхын жана өз өтмүшүн унутуу эмес, адамдын жашоодогу маани-маңызын билбөө болуп саналат. Кылымдарды карыткан күндөрдө аң-сезимден сүңгүп чыккан бул ойлор, жер эне ыйлап, тоолор кулап эң чоң алааматтын башталышы болгон кыяматка чейин өзүнүн актуалдуулугун жоготпой тургандай.

Колдонулган адабияттар

1. Муртаза Жунус уулу Булутай, "Ч. Айтматов, аалам, дин, рух жана өзү жөнүндө", Ленинчи жаш, 1991
2. Чынгыз Айтматов, Ак Кеме, Учкун басмасы, Бишкек, 2009
3. Чынгыз Айтматов, Кассандра эн тамгасы, Учкун басмасы, Бишкек, 2009
4. Чынгыз Айтматов, Кылым карытар бир күн, Учкун басмасы, Бишкек, 2009
5. Чынгыз Айтматов, Кыямат, Учкун басмасы, Бишкек, 2009
6. Чынгыз Айтматов, Фудзиямада кадыр түн, Учкун басмасы, Бишкек, 2009
7. Чынгыз Айтматов, Бахиана, Учкун басмасы, Бишкек, 2009
8. William Hasker, İnsanın Özgürlüğü ve Kötülük Problemi, çev., Fehrullah Terkan, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 53, 2012